

[0576] DE BUGING FAN IT ADJEKTYF BY DE HALBERTSMA'S*1. Kar en begrinzing fan it ûnderwerp*

In adj. kin. sawol bûgd as net bûgd foarkomme. By predikatyf gebrûk wurdt it noait bûgd. By attributyf gebrûk kin sawol de bûgde as net bûgde foarm ferskine. No falt it jin by it lêzen fan de *Rimen en Teltsjes* fan de bruorren Halbertsma op dat sy gauris de net-bûgde foarm brûke dêr't men de bûgde foarm ferwachtsje soe. Sy hâlde har net sûnder mear oan de regels sa't wy dy út 'e grammatika's kenne, reden om ris nei te gean hoe't sy it adj. bûge en dat te ferlykjen mei wat dêroer yn de grammatika's en in artikel fan E.B. Folkertsma te finen is.

Beskiekend foar de bûging fan it adj. is alderearst de posysje dy't it ynnimt. Dizze mooglikheden dogge har foar:

(1)	indef. art.)
indef.num.)
<i>sa'n /sokke</i>	+ adj. + sb. m./f.
(2)	indef.art.)
indef.num.)
<i>sa'n / sok</i>	+ adj. + sb. n.
(3)	def. art.	+ adj. + sb. m./f
(4)	def. art.	+ adj. + sb. n.
(5)	dem. pron.
(bûten <i>sa'n, sokke</i>)	+ adj. + sb. m./f.
(6)	dem. pron.
(bûten <i>sa'n, sok</i>)	+ adj. + sb. n.
(7)	poss./interrog. pron.	+ adj. + sb. m./f.
(8)	poss./interrog. pron.	+ adj. + sb. n.

En dan komme adj. + subst. fierders ek noch foar sûnder dat se foarôfgien wurde troch in art., pron. of num.

Regel is dat it adj. bûgd wurdt as it stiet foar in subst. yn it meartal. It kin dan inkeldris net bûgd foarkomme as it mei it subst. *sa'n* ienheid foarmet dat it aksint it op it subst. fallende ienheidsaksint is: adj. en subst. foarmje dan ien begryp.¹ It hie dus net safolle sin om nei te gean hoe't de Halbertsma's bûge as it subst. yn it meartal stiet. Likemin hoegde neigien te wurden hoe't sy bûge as der gjin art., pron. of num. foarôfgiet; de regel is dat it adj. dan foar in subst. n. net bûgd wurdt, mar foar in subst. m./f. wol en by it lêste skift kin him dan wer itselde foardwaan as by it skift adj. foar subst. yn it meartal.²

It adj. kin ek de emfatyske útgong *-en* meikrije, byg.: *in bloedigen wurk*. Oan dy gefallen jou ik likemin omtinken. Fierders ha ik it adj. *eigen* dat net bûgd wurdt net meinommen, mar wol de by de Halbertsma's noch foarkommende njonkenfoarm *ein*, dy't wol bûgd wurde kin. Ek net meirekkene binne fansels de gefallen dêr't it adj. + subst. as ien wurd skreaun binne.

2. De ekserpearre teksten

Ik ha my ta it proaza beheind. It wie neffens my net nedich om de poëzy der by te nimmen. It proza makket fierwei it grutste part fan it oeuvre fan de Halbertsma's út en leveret dus sûnder mis al in goed byld op. Boppedat kinne by poëzy ritme en metrum fan ynfloed wêze by de kar tusken de bûgde en net-bûgde foarm fan it adj.

Ekserpearre binne *Lapekoer 1834* en de wurken dy't de Halbertsma's sûnt sels noch útgjûn ha, de tafoegingen yn *Rimen en Teltsjes 1871* en de noch nijere tafoegingen út *Rimen en Teltsjes 1969*³. Tafoegingen dy't wol stean yn de tuskenlizzende útjeften mar net yn dy fan 1871 en 1969 ha ik lizze litten, om't ik miende sa wol genôch materiaal te hawwen. Foar in kreative ferantwurdig ferwiis ik nei de oan de ein fan dit artikel neamde boarnen. De oanhallen binne om 'e unifoarmens omset yn de hjoeddeiske stavering.

3. Hoe't de Halbertsma's bûge

Foar elke posysje jou ik in oersjoch yn hieltyd trije skiften: it adj. foar subst. dy't minsken, foar subst. dy't bisten en foar guon dy't oare saken oantsjutte.

3.1. Posysje (1) indef. art.)

indef.num.) + adj. + sb.m/f⁴

sa'n/sokke

bûging adj.	foar minsken	foar bisten	foar oare saken
sterk	371	34	122
swak	106	28	489

De frekwinsjes fan de sterk bûgde adj. binne sa ferdield:

	foar minsken	foar bisten	foar oare saken
<i>âld</i> 33	<i>knap</i> 16	<i>âld</i> 8	<i>âld</i> 14
<i>bêst</i> 9	<i>kundich</i> 5	<i>dea</i> 6	<i>foech</i> 4
<i>earlik</i> 5	<i>kwea</i> 4	<i>fet</i> 4	<i>goed</i> 13
<i>earm</i> 16	<i>lang</i> 5		<i>grut</i> 13
<i>flink</i> 6	<i>moai</i> 14		<i>heal</i> 7
<i>goed</i> 29	<i>oar</i> 8		<i>lang</i> 4
<i>grut</i> 18	<i>ryk</i> 9		<i>oar</i> 6
<i>jong</i> 24	<i>wiis</i> 6		<i>moai</i> 4
			<i>nij</i> 4
			<i>rea(d)</i> 4
+107 adj. mei in frekw. 1-3: totaal 123		+ 14 adj. mei in frekw. 1-3: totaal 17	+ 48 adj. mei in frekw. 1-3; totaal 58

De frekwinsjes fan de swak bûgde adj. binne sa ferdielt:

foar minsken	foar bisten	foar oare saken
<i>âlde</i> 20	<i>âlde</i> 5	<i>âlde</i> 14
<i>earme</i> 4	<i>blauwe</i> 3	<i>goede</i> 12
<i>echte</i> 3	<i>deade</i> 3	<i>grutte</i> 46
<i>Fryske</i> 6	<i>swarte</i> 3	<i>lange</i> 17
<i>knappe</i> 3	<i>grutte</i> 8	<i>lytse</i> 15
<i>nuvere</i> 4		<i>oare</i> 12
<i>rike</i> 8		<i>moaie</i> 14
		<i>nije</i> 12
+66 adj. mei in frekw. 1-2: totaal 73	+ 18 adj. mei in frekw. 1-2: totaal 23	+ ca.150 adj. mei in frekw. 1-10: totaal ca. 175

By de skiften ‘minsken’ en ‘dieren’ is it nijsgjirrich om ris nei te gean hoefolle ûngelikenze subst. oft foarôfgien wurde troch sterk bûgde adj. en hoefolle troch swak bûgde. En fierders hokker substantiven oft yn beide skiften in grutte of alteast moai grutte frekwinsje helje. By it skift ,oare saken‘ hie sa’n ûndersyk gjin sin, om’t dêr gjin substantiven by wiene dy’t der útrûnen.

Nei sterk bûgde adj. folgen 102 ûngelikenze subst. dy’t minsken en 15 dito dy’t bisten oantsjutte. Hjir folgje de subst. dy’t moai hege frekwinsjes hellen, by dy foar ,minsken‘ boppe de 3, by dy foar ’bisten’ boppe de 2:

minsken		bisten
<i>boer</i> 4	<i>jongkeardel</i> 7	<i>baarch</i> 7
<i>faam</i> 29	<i>keardel</i> 40	<i>hûn</i> 5
<i>feint</i> 13	<i>man</i> 82	<i>kat</i> 6
<i>hear</i> 11	<i>master</i> 4	<i>ko</i> 3
<i>jonge</i> 9		

Nei swak bûgde adj. wiene de tallen resp. 77 en 15. Dêrby hellen de folgjende substantiven de hegere frekwinsjes:

minsken	bisten
<i>faam</i> 6	<i>goes</i> 3
<i>feint</i> 5	<i>hoanne</i> 4
<i>fekke</i> 5	<i>kat</i> 3
<i>jonge</i> 8	
<i>poep</i> 4	

3.2. *Posysje* (2) indef. art.)
 indef. num.) + adj. + sb. n.
 sa’n/sok

Yn posysje (2) bûge de Halbertsma’s it adj. sterk. Ik bin twa kear stuite op in swakke foarm: *ien bolderjende lûd* (grif in (set)flater) en *in gesûne romerfol* (mooglik ûnder ynfloed fan (*de*) romer).

3.3. *Posysje (3)* def. art. + adj. + sb. m./f.

Yn posysje (3) bûge de Halbertsma's it adj. yn 'e regel swak. Utsûnderingen binne:

foar minsken: *de âld boer (7x), de âld Fries, de âld man (4x), de earm man, de jong feint (2x), de jong keardel.*

foar bisten: *de âld sûch.*

foar oare saken: *de âld tinte, de kreupel skonk.*

3.4. *Posysje (4)* def. art. + adj. + sb. n.

Yn posysje (4) bûge de Halbertsma's it adj. yn 'e regel swak. Utsûnderingen binne:

foar minsken: *it âld fel, it âld folk, it âld sloof, it âld wiif (7x), it âld wyfke (6x), it earm minske, it earm sloof (6x), it leaf lodske, it moai wyfke.*

foar bisten: *gjin.*

foar oare saken: *it adelik bloed, it âld gebou, it âld guod, it âld tsjerpapaad, it alsjend each, it earm hert, it ferplichtsjend sinnebyld, it ferskillend makelei, it grut mienskar, it heech hout, Andalusie, it iepen fjild, it Ingelsk pensioen, it ivich gefjocht, it ivich papier, it ivich learen, it knap hânsum waar, it minskelik hert, it minskelik geslacht, it moai waar, it neaken himd (2x), it nedich wurk, it oar ein, it oar folk (2x), it plesierich neitinken, it smoarch burd, it suver spul, it waarm bier.*

3.5. *Posysje (5)* dem. pron. + adj. + sb. m./f.

Yn posysje (5) bûge de Halbertsma's it adj. yn 'e regel swak. Utsûnderingen binne:

foar minsken: *dy âld faam, dy âld gek, dy âld man, dy âld tsjoenster, dy jong faam, dy dronken útfanhûzer.*

foar bisten: *gjin.*

foar oare saken: *dy âld spinwiele.*

3.6. *Posysje (6)* dem. pron. + adj. + sb + n.

Yn posysje (6) bûge de Halbertsma's it adj. yn 'e regel swak. Utsûnderingen binne:

foar minsken: *dat âld minske, dat âld wiif, dat earm minske, dat earm sloof, dat gek frommis, dat snjirdich wiif.*

foar bisten: *dat leaf fôlke*

foar oare saken: *dat âld bedsteed, dat âldmoadrich praat, dat bitsich bodzjen, dat diznich waar, dat duvelsk reau, dat earm Dokkum, dat ergerlik mirakel, dat faai eagenblikje, dat ferleidelik famyljegebrek, dat frjemd praten, dat geheimsinnich fluitsje, dat grinich geëamel, dat heislik bist, dat hertlik ôfskied, dat keninklik hûnegat, dit lyts guod, dat lyts keapke, dat meager stikje, dat moarddedich fretten, dat swiet iten, dat trjimmich âld bargespek, dat ûngeduldich wachtsjen, dat ûntsettend eagenblik, dat winerich wetterich flut, dat wispelturich guod.*

3.7. *Posysje* (7) poss./interrog. + adj. + sb. m./f.

Yn posysje (7) bûge de Halbertsma's it adj. yn 'e regel swak. Utsûnderingen binne:

foar minsken: *syn âld faam, har opslûpen jonge.*

foar bisten: gjin.

foar oare saken: *syn fet swolm, har goe rie, myn heal âld skonk, syn oardeheal skonk.*

3.8. *Posysje* (8) poss./interrog. + adj. + sb. n.

Yn posysje (8) bûge de Halbertsma's it adj. yn 'e regel sterk. Utsûnderingen binne:

foar minsken: *myn leave minske.*

foar bisten: gjin.

foar oare saken: *ús âlde fromme brûkme, har bleate boarst, syn bleate ûnderbaitsje, har Dútske komôf, syn ferachtelike komôf, syn Fryske aard, myn hele boeltsje, ús hele liif, syn hele libben (2), dyn hele libben, ús hele selskip, myn hele húsgesin, myn hele ryk, ús hele ryk (2), syn lege komôf, syn oare wurd, syn oare skonkje, syn ivige epistel, dyn witte poddehierrige burd.*

4. Konklúzjes

Algemien. Guon adj. springe der út wat betref it tal kearen dat se sterk bûgd foarkomme. De foarm *âld* hat yn posysje (1) en ek by de útsûnderingen by de posysjes (3), (4), (5), (6) en (7) de heechste frekwinsje. Oare adj. dy't faak sterk bûgd wurde, en dan benammen yn it skift foar minsken, binne yn posysje (1) *earm, goed, grut, jong, knap* en *moai*. Sipma 1949, 18 seit dat de adj. *âld, jong, lyts, grut, frij* en inkelde oaren sterk bûgd wurde kinne foar *man, frou, feint, faam, boer, baas* en oaren as der ien begryp útdrukt wurdt. It byld dat by de Halbertsma's foar it ljocht komt, komt dus aardich oerien mei wat Sipma 1949 seit. Allinne *frij* ûntbrekt yn it Halbertsma-rychje. Substantiven dy't by harren faak in sterk bûgd adj. foar har krije binne *man, faam, feint, keardel* en *boer* en dat net allinne yn posysje (1), mar ek yn 'e posysjes (3) (*boer, feint, keardel, man*), (5) (*faam* en *man*) en (7) (*faam*). Sipma 1949 hat *keardel*, net, mar fan de subst. dy't Sipma 1949 wol hat misse by de Halbertsma's *frou* en *baas*. By de ekserpearre gefallen binne guon dêr't it sterk bûgde adj. no as ien wurd skreaun wurdt of wurde kin mei it haadwurd dêr't it foar stiet en dy't sa licht ek al troch de Halbertsma's skreaun wurde moatten hiene: *âld + boer, man, faam; jong + faam, feint, keardel; heech + hout; goe + rie*. Men treft by de Halbertsma's ek wol gearskreaune gefallen oan.

By posysje (1). De grammatika's jouwe oan dat yn alle posysjes dêr't de swakke bûging regel is, de posysjes (1), (3), (4), (5), (6) en (7), it adj. ek sterk bûgd foarkomme kin en dan foaral yn posysje (1). Sytstra en Hof, 1925, 94-95 neame twa kondysjes foar it ferskinen fan de sterke foarm fan it adj.: de iene is it as fanselssprekkend byinoar hearren fan adj. + subst., wêrby't it aksint it op it subst. fallende ienheidsaksint wurdt, wylst de oare is: sterke klam op it adj. as de sprekker de eigenskip sterk útkomme litte wol of ek as tsjinstelling, sadat it aksint likefolle of mear op it adj. as op it subst. komt te lizzen. Yn alle neamde posysjes kin him de earste mooglikheid foardwaan, de twadde allinne yn posysje (1). Wy sjogge dat de Halbertsma's yndie yn posysje (1) folle faker sterk bûge as yn 'e oare posysjes.

De grammatica's wolle der ek op oan dat de twadde mooglikheid him allinne foardwaan kin as it adj. stiet foar subst. dy't persoanen oantsjutte. Sipma 1949, 18 hâldt it sels op manlike persoansnammen. It byld dat de Halbertsma-teksten opleverje is dat sy foar subst. dy't minsken oantsjutte folle faker sterk bûge as foar subst. dy't bisten en subst. dy't oare saken oantsjutte. Dat strykt dus mei wat de grammatika's oanjouwe. Mar dochs is it byld ferrassend: foar subst. dy't minsken oantsjutte bûge se mear as trije kear sa faak sterk as swak; foar subst. dy't bisten oantsjutte in pear kear mear sterk as swak en foar subst. dy't oare saken oantsjutte bûge se wol folle faker swak as sterk, mar dochs faker sterk as ferwachte wurde mocht. En by de beide lêste skiften moat dan ek noch oantekene wurde dat it dêr ek faak giet om gefallen wêrby't de klam (ek) op it adj. leit, in mooglikheid dy't him neffens de grammatika's allinne mar foar subst. dy't minsken oantsjutte foardwaan kin. Ik jou in tal foarbylden fan gefallen fan sterke bûging yn de skiften foar bisten en foar oare saken: *in dea kat, in earm kat, in fet baarch, in mâl hûn, in ûnwennich hûn, in goed klobbe bûter, in goed doktershoed, in goed stap, in grut wyt bûsdoek, in grut trijekantich hoed, in goedkeap hoed, in heal dei, in heal krûdnagel, in heech hoed, in gieleftich jas, in glêd stoel, in fyn eastynjisk doek, in grou bôle, in kwea laster, in weak tsiis, in swart mûtse, in oar jûn, in oar tiid, in nuver set, in knap boerepleats, in skjin lang piip, in stikken broek, in swier langwerpich tafel, in wyld holle, in nij brânsput, in nij doaze, in tsjoed kwaal, in sear skonk, in skerp pinne, in read noas, in rottich tosk, in nij rôk*. Stúdzje fan it gebrûk by har tiidgenoaten en eardere en lettere skriuwers soe útwizing dwaan kinne ynhoefier't de Halbertsma's mei harren bûging yn posysje (1) in útsûnderingsposysje ynnimme. Sa't wy oan wat hjir neikomt sjen kinne wykt harren bûging yn 'e oare posysjes amper of net ôf fan wat men hjoeddedei ferwachtsje soe.

By posysje (2). De sitewaasje strykt mei wat de ûnderskate grammatika's dêroer jouwe.

By posysje (3). Itselde as by (2). De foarmen *âld*, *earm* en *jong* wiene te ferwachtsjen. Frjemd is de foarm *kreupel*.

By posysje (4). Yn ferliking mei de foarige posysjes is yn it skift foar minsken *leaf* it iennichste nije. By it skift foar oare saken falle foaral op de mearsyllabige wurden mei in swakke klam op it lêste wurdlied (dêrûnder ek oarspronklike participia) lykas *ivich*, *iepen*, *suver*, *hânsum*, *ferskillend*; sadwaande ek wurden dy't gauris twawurdlieddich útsprutsen wurde mei in swakke klam op it lêste elemint, nêst *earm* dus *smoarch* en *waarm*; fierders net te ferjitten *oar*. Alle útsûnderingen kin men yn hjoeddeisk Frysk beharkje.

By posysje (5). De útsûnderingen smite gjin nije aspekten op nei wat hjirfoar al sein is en strike mei de sitewaasje yn it hjoeddeisk Frysk.

By posysje (6). Dizze posysje smyt nei wat by (4) sein is net folle nijs op. Te sinjalearjen binne de foarmen *gek* (ûnder it skift foar minsken), *faai* en *swiet* (ûnder it skift foar oare saken). De sterke foarm *frjemd* yn *dat frjemd praten* soe ek in adverbium wêze kinne.

By posysje (7). Hjir falle nei it foargeande allinne op *syn fet swolm* en *myn heal âld skonk*; miskien meie wy by it lêste gefal *heal* lêze (foar de anlaut fan *âld*).

By posysje (8). De foarmen *hele* en *leave* binne gewoan (ferl. Sytstra en Hof 1925, 96, mar de oare útsûnderingen? Hjir moat faaks earder as oan ynfloed fan âldere skriuwers (Gysbert Japiks) tocht wurde oan Hollânske ynterferinsjes (ferl. Sytstra en Hof 1925, 96).

Piter Boersma

Noaten

1. Fokkema 1967, 45. Sytstra en Hof 1925, 95 jouwe fbb. mei *âld*, lykas *dy âld strúnders*; Folkertsma 1941 *jimme heech hoedden* ensfh. Sjoch ek ús konklúzjes.
2. Ferl. gefallen as *mâl waar, reade ferve, lekker iten, moai Fryslân, 'aaklike fint dyst bist!'*
3. Yn de *Lapekoer 1834* fine wy al *aldboer* (s. 22), *jonggoed* (s. 22) en *aldman* (s. 24) stavere as ien wurd. Dy fan 1829 stavere noch *aad-boer* (s. 21) en *aad-man*, (s. 24), wylst dy fan 1822 alles noch skaat: *aad boer* (s. 25), *jong goed* (s. 26) en *aad man* (s. 28). Sjoch ek ús konklúzjes.
4. Kategorie (1) is sa't bliken docht net sûnder de nedige spesifikaasjes te beskriuwen, temear om't it hjir om in grut tal gefallen giet. By de kategoryen (2)-(8) koe koarter kriemd wurde troch it relatyf lytse tal útsûnderingen op 'e regel mei namme te neamen.

Ekserpearre wurken fan de Halbertsma's

De lapekoer fen Gabe skroar. Tredde jefte. Dimter, 1834.

De sceerwinkel fen Joute-baes. Dimter, 1835.

De Noärcher ruen oan Gabe Scroar. Dimter, 1836.

De Treemter. Dimter, 1836.

Oan Eölus oer it needwaer fen de 29ste novimber 1836. Dimter, 1837.

Eölus, grewa fan storm in onwaer, syn antwird oan Doctor J.H. Halbertsma. Dimter, 1837.

Twîgen uwt ien âlde stamme. Dimter, 1840.

De foarname uut-fen-huwzers yn Frieslân. Ljeauwerd, 1841.

Minne Jorrits reis nei it Kollumer oproer. Snits, 1851.

Leed in wille in: De flotgearzen. Dimter, 1854..

De jonkerboer, of Krystyd in Sint Steffen yn âld Frieslân. Ljouwerd, 1858.

Rimen ind Teltsjes. Dimter, 1871.

Rimen en Teltsjes. 8e printing. Ljouwert, 1969.

Literatuer

G. Colmjon, Beknopte Friesche spraakkunst. Leeuw. 1863.

Ph. van Blom, Beknopte Friesche spraakkunst. Joure, 1899.

G. Postma en P. de Clercq, Lytse Fryske spraekleare. Ljouwert, 1904.

P. Sipma, Phonology & Grammar of modern west Frisian. Oxford, 1913.

O.H. Sytstra en J.J. Hof, Nieuwe Friesche spraakkunst. Leeuwarden, 1925, s. 94-97.

E.B. Folkertsma, Hwet oer it gebrûk fen 'e swakke en de sterke forbûging by de eigenskipswurden. Yn Pompeblêdden, 1941, s. 7-9.

P. Sipma, Ta it Frysk III. Ljouwert, 1949, s. 17-21.

J. Anglade, Petit Manuel de Frison moderne de l'ouest. Groningen, 1966.

K. Fokkema, Beknopte Friese spraakkunst. Groningen-Batavia, ²1967, s. 44-46.

V. Tams Jørgensen og Teake Hoekema, Frisisk-dansk ordbog med en kortfattet frisisk formlære. Groningen, 1968, s. 147-149.

J. Boersma en G. v.d. woude, Spraeklear II. Ljouwert, 1972.